

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (519)
листопад–грудень
2014

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 500 прим. Зам. №3266
Підписано до друку 25.12.2014 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович
www.history.org.ua

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «Імекс-ЛТД»

Свідоцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.
Адреса: вул. Декабристів, 29,
м. Кіровоград, Україна, 25006
Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05
+38 (0522) 22-79-30
E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Гулевич В.П.** Кримське ханство й Північне Причорномор'я в період правління Гаджи Гірея (1442–1466 рр.) 4
- Русина О.В.** Радзивіллівські володіння новітніх часів очима сучасників 29
- Шляхов О.Б. (Дніпропетровськ).** «Ми менше за все бажали б, щоб нам дорікали у крайовому шовінізмі» (До історії створення та діяльності Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії) 39
- Ледаков О.М. (Сімферополь).** Паралельні органи охорони порядку у Криму восени 1918 р.: проекти та реалії 58
- Мрака І.Б. (Львів).** Перший призов українців Східної Галичини до польської армії (1922–1923 рр.) 65
- Генега Р.Я. (Львів).** Формування радянського соціального простору у Львові (1944–1953 рр.) 77
- Гайдай О.Ю.** Радянське минуле в оцінках студентів-істориків 92

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Куций І.П. (Тернопіль).** Категорія «цивілізаційна ідентичність» як об'єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації 113
- Ясь О.В.** «Колективний чоловік» на авансцені історії: Соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М.Грушевського 123
- Суздаль М.М.** «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева в історіографії та суспільній думці 149

ПУБЛІКАЦІЇ

- Нововиявлені листи православних ієрархів XVII ст. (*вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика*) 165

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

- Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии (*вступна стаття О.В.Яся*) 179

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Атлас історії України (*М.В.Майоров*) 198
- Ковалевська О. Зображення кризь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. (*О.А.Бачинська, Одеса*) 207
- Долбілов М. Російський край, чужа віра: Етноконфесійна політика імперії в Литві й Білорусії за Олександра II (*В.С.Шандра*) 209

Борисьонок Ю. На крутих поворотах білоруської історії: Суспільство й держава між Польщею та Росією в першій половині ХХ ст. (*С.В.Кульчицький*) 215

ХРОНІКА

Віднянський С.В. (Київ), Мушинка М.І. (Пряшів, Словаччина), Реєнт О.П. (Київ). Міжнародна наукова конференція «Методологічні й концептуальні питання дослідження історії русинів та українців у Центрально-Східній Європі» й засідання комісії істориків України та Словаччини у Високих Татрах 220

Іржавська А.П. (Черкаси). Х Всеукраїнський симпозиум із проблем аграрної історії 224

Кононенко В.П. Міжнародна наукова конференція «Українська гетьманська держава на соціополітичній мапі ранньомодерної Європи: типове й унікальне» 228

Крупина В.О. Круглий стіл «Крим у новітній історії України (До 60-річчя входження Криму до складу УРСР)» 230

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 233

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2014 р. 236

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

О.В.Ясь *

«КОЛЕКТИВНИЙ ЧОЛОВІК» НА АВАНСЦЕНІ ІСТОРІЇ: СОЦІОЛОГІЗАЦІЯ МИНУВШИНИ В ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ М.ГРУШЕВСЬКОГО

Висвітлюється соціологізація минувшини в дослідницьких практиках М.Грушевського. Розглядаються впливи паризької соціологічної школи (Е.Дюркгайм, Л.Леві-Брюль) та візії «психології народів» В.Вундта на його студії 1920-х рр. Аналізуються трансформації дослідницького інструментарію М.Грушевського в контексті соціологізації історії.

Ключові слова: Грушевський, соціологізація історії, паризька соціологічна школа, «психологія народів».

Упродовж 1920–1930-х рр. у просторі соціогуманітаристики вимальовувалися, набували виразності й, урешті-решт, кристалізувалися методологічні орієнтири, пов'язані зі студіюванням «масової людини» та соціальних і економічних теренів її побутування на авансцені минувшини. Така соціологізація була своєрідною реакцією на воєнну й революційну кризи часів Першої світової. Відтак культурна доба міжвоєнного світу, котру метафорично можемо охрестити «епохою масової історії», хоч, звісно, із низкою поважних застережень та уточнень, тією чи іншою мірою тяжіла до соціологізму, зокрема сприймала/відкидала/модифікувала/реагувала на його настанови й дослідницькі практики.

Ба більше, учень М.Ковалевського – П.Сорокін у лекції, виголошеній за часів Першої світової війни, зауважував (тут і далі курсив наш – О.Я.):

«Виникнення соціології як систематичної науки призвело до “соціологізації” всіх спеціальних (гуманітарних – О.Я.) дисциплін упродовж останніх кількох десятиліть. Їх зміст, методи, інтерпретації, включаючи навіть ті, чий автори вороже ставилися до соціології, робилися все більше соціологічними і призвели до виникнення в усіх цих дисциплінах соціологічних чи інституціональних шкіл: в юриспруденції та історії (так звана соціальна історія), в економіці та політології, в антропології й психології (соціальна психологія), науках, які вивчають мистецтво, мораль, релігію та навіть логіку»¹.

Український приятель П.Сорокіна – політик-соціаліст М.Шаповал уважав, що соціологія незабаром стане справжньою наукою, позаяк проникне до таємниці соціальної структури та функціональної ролі окремих суспільних

* Ясь Олексій Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: alexyas@ukr.net

¹ Сорокін П.А. Общая социология // *Его же*. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. – Москва, 1992. – С.172.

груп². Такі чи схожі аванси відпускало соціології в той час чимало відомих гуманітаріїв, які звертали свої погляди до масових явищ і процесів.

Зрештою, упродовж 1920–1930-х рр. стався загальний поворот до студіювання соціального світу минулого, намічений паростками соціологізації історії ще на зламі XIX–XX ст. Цей поворот заклав не тільки соціологічні підоснови концептуалізації всієї минувшини, а й суттєво розширив її межі за рахунок вивчення архаїчних суспільств (примітивних культур). Тож соціальний вектор доволі швидко пересунувся на величезну предметну область, котру нині обіймають чимало наукових дисциплін – від етнології до культурної антропології.

Зауважимо, що про масштаби поширення соціологізації на теренах соціогуманітаристики яскраво свідчать дослідницькі, культурні, педагогічні практики тогочасних українських учених. Скажімо, такий оригінальний і вдумливий дослідник, як В.Петров, у 1920-х рр. пояснював та інтерпретував любовні стосунки й навіть інтимне життя П.Куліша у світлі соціальних трансформацій середини XIX ст., тобто певною мірою соціологізував його інтелектуальну біографію³.

Власне, соціологізація минувшини, що її Е.Трельч назвав «найніжнішим та благородним цвітінням» позитивізму⁴, спричинилася до різних версій соціологічного й цивілізаційного прочитання і представлення минулого, зокрема до потужного розвою соціальної й економічної історії впродовж 1920–1930-х рр. Соціологізм спонукав до представлення історії «знизу», хоч і з перспективи масових явищ та процесів. Заразом соціологізація історії відкривала нові, більш широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності, себто створювала нове підґрунтя для холізму.

Зауважимо, що у 1920-х рр. на обширах радянської України залишалися не тільки доволі великі можливості для соціологізації історії, зокрема з перспективи співіснування більшовицько-марксистського та, власне, національного історичного нарративів, а й навіть їх певного зближення, наприклад у студіях М.Яворського. Тим більше, що згадані дискурси мали спільну телеологічну природу⁵, проте постулювали відмінні версії кінцевого призначення історичного руху – відродження нації/створення національної держави або перемогу пролетарської революції/побудову соціалізму. Таким чином, побутування різних телеологічних «програм» витворювало певний діапазон можливостей, принаймні потенційних, для запозичення, трансформації та включення низки елементів національного дискурсу до більшовицько-марксистської концептуалізації української минувшини.

Соціологічна пропозиція справила помітний вплив на історичні студії М.Грушевського ще до Першої світової війни. Наприклад, у вступних нотатках до 7-го тому (1909 р.) «Історії України-Руси» автор наголошував на потребі

² Шаповал М. [Рец.]. Сорокин П.А. Система социологии. – Пг.: Изд-во «Колос», 1920. – Т.1–2: Социальная аналитика. – 357+463 с. // Нова Україна (Прага). – 1922. – №16/18. – С.103.

³ Петров В. Романи Куліша. – К., 1930. – 211 с.

⁴ Трельч Э. Историзм и его проблемы: Логическая проблема философии истории / Пер. с нем. – Москва, 1994. – С.128.

⁵ Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авториз. пер. з англ. М.Климчука. – К., 2011. – С.378.

сприймати минувшину з «погляду стороннього дослідника історика-соціолога»⁶. О.Пріцак навіть висловив думку, що «томи 1–6 (“Історії України-Руси” – О.Я.) написано істориком-позитивістом, а дальші томи – соціологом-істориком»⁷.

Однак видається, що наведена заувага М.Грушевського навряд чи є тією межевою віхою, за якою доцільно диференціювати чи розрізняти, а тим паче поділяти його історичне письмо на два великих періоди. Передусім слід узяти до уваги вкрай хитку конвенціональність та приземленість термінологічного апарату, яким послугувався український історик. Водночас тексти М.Грушевського, опубліковані після 1909 р., не містили таких суттєвих інструментальних новацій, які дозволили б вести мову про кардинальну трансформацію творчої палітри та стилю мислення вченого, що різуче вирізнялися від його попередніх студій.

Схоже, що в передвоєнні роки намітився тільки загальний вектор епістемологічних зацікавлень М.Грушевського, пов'язаний із соціологізацією історії, котрі логічно впливали зі спроб модернізації позитивістських дослідницьких стратегій, якими тією чи іншою мірою переймалася більшість професійних істориків початку ХХ ст. Натомість воєнні й революційні події, еміграційні настрої та враження від споглядання перших років культурного, соціального буття повоєнної Європи стали своєрідним каталізатором, змусивши вченого доволі глибоко зануритися у царину всесвітньої історії та соціології, зокрема спричинили створення Українського соціологічного інституту.

Вислідом таких дослідницьких устремлінь стала «Всесвітня історія в короткім огляді» (Київ, 1917–1918 рр., ч.1–6), в якій М.Грушевський запропонував не європоцентричну, а багатовекторну репрезентацію минувшини з перспективи побутування народів практично всіх континентів. Приміром, п'ята частина цієї праці мала промовисту назву – «Позаєвропейські краї в останніх століттях»⁸.

Зрештою, упродовж воєнної та революційної доби споглядаємо поважні зрушення у царині інституціоналізації соціології як суспільної дисципліни на російських теренах. Пригадаємо, наприклад, створення Російського соціологічного товариства імені М.Ковалевського (1916 р.), плани О.Лаппа-Данилевського щодо заснування Соціологічного інституту у системі Російської академії наук (1918 р.), конституювання Соціобібліологічного інституту (1918 р.) за зразком відомої німецької установи, проект К.Тахтарьова стосовно Російського соціологічного інституту (1920 р.) тощо⁹. Тим паче, що процес інституціонального становлення соціології в академічному світі розгорнувся в низці західноєвропейських та північноамериканських країн (Франція, Німеччина, Швейцарія, Італія, США та ін.) ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.7: Козацькі часи – до р. 1625. – К., 1995. – С.VIII.

⁷ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, 1991. – С.29.

⁸ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Ч.5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. – К., 1918. – 168 с.

⁹ Див. докл.: Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. – Москва; Воронеж, 2000. – 464 с.

Скажімо, Міжнародний інститут соціології було засновано Р.Вормсом ще 1893 р., а Американське соціологічне товариство постало 1905 р. Натомість на обширах Російської імперії з політичних міркувань соціологія вважалася «неблагонадійною» сферою наукових зацікавлень. Урядові кола всіляко гальмували інституціоналізацію соціологічних студій, зокрема в університетах, хоч російські вчені посідали поважні позиції в міжнародних соціологічних центрах. Зокрема, президентами Міжнародного інституту соціології в різні роки були М.Ковалевський, М.Кареев, П.Лілієнфельд-Тоаль, П.Сорокін.

Таким чином, створення Українського соціологічного інституту (УСІ) відображало назрілі потреби вітчизняної соціогуманітаристики, котрі загострила й актуалізувала нова повоєнна дійсність. Як відзначав М.Грушевський:

«Гадка про сю організацію виникла у мене під вражіннями ліквідації світової війни літом 1919 р., коли здавалось, що соціальне і культурне, а з ним і наукове життя Європи виходить на нові дологи і вимагає нових форм, нових засобів і нових підходів, в життю науковим і культурним так само, як в економічнім і політичнім»¹⁰.

У проекті закону про цю інституцію, підготовленому її фундатором, ця теза проводилася більш категорично: «Україн[ський] соц[іологічний] інститут засновується задля *утворення тісних і постійних зв'язків між укр[аїнським] соціальним життям і світовим соціальним рухом*»¹¹.

Загалом цю інституцію М.Грушевський розглядав як своєрідний культурний центр у Женеві (згодом перенесений до Праги, а пізніше – до Відня), на кшталт Польського музею у швейцарському містечку Рапперсвіль¹². Імовірно, проект створення УСІ актуалізувався у зв'язку з тодішніми планами переможців у Першій світовій війні щодо подальшого устрою «малих націй»¹³. Не випадково сучасні дослідники наголошують на інформаційно-представницькій функції зазначеної установи¹⁴. Однак науково-дослідна функція інституту відігравала не меншу роль, аніж культурне представництво українців у світі, котре задекларував засновник УСІ. Більше того, уважають, що в його діяльності домінували видавничі та лекційні практики¹⁵.

Тогочасні соціологічні інтенції на полі культури у світлі післявоєнних інтелектуальних настроїв промовисто окреслила донька М.Грушевського – Катерина, зазначивши:

«Соціальні тенденції міжнародної культури втягають у взаємини цівілізованих націй щораз нові народи і нові побутові форми,

¹⁰ Грушевський М. Передмова // *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді. – [К.], 1924. – С.3.

¹¹ Проект підготовленого М.С.Грушевським закону про Український соціологічний інститут (20 жовтня 1919 р.) // *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.203.

¹² *Матяш І.* Зірка першої величини: Життєпис К.М.Грушевської. – К., 2002. – С.66–67.

¹³ *Матяш І.* Український соціологічний інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // *Український історик* – 2000. – №4. – С.46.

¹⁴ *Масненко В.* «Найцінніший здобуток нашої науки за ті смутні роки...» // *Старожитності*. – 1992. – №18/19. – С.5.

¹⁵ *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С.44.

і принципіально розтягають культурний інтерес на всі людські групування без різниці рас і часу. Повний вираз сьому стремлінню дає соціологія з своїми різними підвідділами. Вона підносить щораз виразніше значінне зв'язку всіх народів і культур між собою для порівняних соціальних наук»¹⁶.

Власне, виклади М.Грушевського з соціології, кінець-кінцем, і виплекали його відому працю «Початки громадянства (генетична соціологія)». Б.Крупницький уважав, що «цей курс є свого роду теоретичним підсумком його практичної діяльності, як історика України»¹⁷.

У рамках УСІ виникла й низка інших важливих наукових проектів. Приміром, К.Грушевська відзначала, що ідея видання зводу українських народних дум постала «вперше в Українському соціологічному інституті, далеко від України, від потрібних джерел, бібліотек і збірок, але не вважаючи на труднощі, перші кроки для її зреалізування були зроблені тоді-ж таки»¹⁸. Певна річ, М.Грушевський розмірковував і про подальші студії у цій царині, попри те, що становище УСІ у Відні суттєво погіршилося. Зазначимо, що 1923 р. історик отримав пропозицію викладати курс соціології в Українській господарській академії у Подебрадах (Чехословаччина), про що він згадував у листуванні з О.Кандибою¹⁹. Проте досить складний і суперечливий перебіг тодішніх подій, обставин та передумов, що відобразили складну психологічну атмосферу й політичну сегментацію української еміграції у Чехословаччині, а також альтернативні плани повернення до УСРР урешті-решт поховали гіпотетичний переїзд до Подебрадів²⁰ чи інших осередків.

Вочевидь, М.Грушевський плекав плани перенести УСІ до радянської України. Уважають, що відповідні проекти виношувалися майже відразу після заснування установи. Більше того, засновник Українського соціологічного інституту докладав неабияких зусиль для їх реалізації²¹, а перші практичні кроки здійснив улітку 1921 р.²² Утім, на заваді цим задумам рішуче стало радянське керівництво, котре вбачало в такій інституції зазіхання, хоч і потенційні, на офіційні ідеологічні догмати. М.Грушевському однозначно відмовили, мотивувавши цей крок тим, що студії у царині соціології вже проводить

¹⁶ Грушевська К. Розвій словесної творчості і примітивна проза // Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки / Зладила К.Грушевська. – К.; Відень, 1923. – С.3.

¹⁷ Крупницький Б. М.Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – Нью-Йорк, 1954. – С.XI.

¹⁸ Грушевська К. Передне слово // Українські народні думи. – Т.1 корпусу: тексти №1–13 і вступ К. Грушевської. – [К.] 1927. – С.VI.

¹⁹ Листування Михайла Грушевського [з В.Доманицьким, С.Єфремовим, О.Кобилянською, О.Кониським, І.Нечум-Левицьким, О.Олесем, І.Франком та ін.] / Ред. Л.Винар; передм. Л.Винара, М.Жулинського; упор. Г.Бурлака. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – С.254–255.

²⁰ Ульяновський В. Чому не було створено «Празьку історичну школу» Грушевського // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.226–230.

²¹ Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття / Відп. ред. П.Сохань. – К., 1993. – С.25; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.64, 68; Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського: Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х рр. – К.; Черкаси, 2000. – С.36.

²² Матяш І. Зірка першої величини... – С.74.

Інститут марксизму у Харкові. Таким чином, існування ще однієї установи з аналогічними чи перехресними дослідницькими програмами визнавалося нецільним і безпідставним²³.

Зрештою М.Грушевський був змушений удовольнитися паліативними заходами на соціологічній ниві в радянській Україні. В.Заруба навіть обстоює думку, що він «вирішив прийняти кафедру як вуаль, за якою буде діяти його УСБ»²⁴. Так чи інакше, до науково-дослідної кафедри історії України, очолюваної М.Грушевським, увійшла секція методології і соціологічного обґрунтування історії, котрою керував О.Гермайзе²⁵.

Заразом М.Грушевський ініціював створення Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності Всеукраїнської академії наук, а також кабінету примітивної культури та народної творчості (від 1928 р. – відділ примітивної культури та народної творчості) при ВУАН²⁶, які мали заступити основні напрями науково-дослідної діяльності УСІ²⁷. За висловом Б.Крупницького, кабінет примітивної культури на чолі з К.Грушевською «продовжував по суті працю Українського соціологічного інституту»²⁸.

Вірогідно, відділ примітивної культури та народної творчості з часом мав перетворитися на повноцінний інститут²⁹. Окрім того, було засновано часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (вийшло 12 випусків у 8 книжках упродовж 1926–1929 рр.), котрий редагувала К.Грушевська³⁰. Це видання, очевидно, мало перебрати на себе функції проектного річника УСІ, друк якого планувався на еміграції, проте так і залишився на стадії задумів. О.Пріцак схарактеризував «Первісне громадянство...» як «антропологічно-етнографічний журнал дуже високого рівня»³¹.

Видається, що М.Грушевський не полишав спроб інституціоналізувати соціологічні студії у системі ВУАН, принаймні до кінця 1920-х рр. Приміром, у його проєкті створення Українського історичного інституту як академічної установи (1928 р.) було заплановано відділ методології і соціального обґрунтування історії³². У своїх працях, опублікованих після переїзду до УСРР, учений

²³ *Грушевський М.* Передмова. – С.16 б – 16 с.

²⁴ *Заруба В.* Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.175.

²⁵ *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. – К., 2005. – С.234.

²⁶ Про структуру та діяльність зазначених інституцій див.: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1999. – С.59–73.

²⁷ *Грушевський М.* Вступне слово // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні: Соціальна преісторія: Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник: 1926 / За ред. К.Грушевської. – Вип.1/2. – [К.], 1926. – С.IV–V.

²⁸ *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920–1950) / Вступ. слово Н.Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С.6.

²⁹ *Матяш І.* Зірка першої величини... – С.98–99.

³⁰ *Матяш І.* «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.3. – К., 1996. – С.213–220.

³¹ *Пріцак О.* Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 р. на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1980, 5 серпня. – №170. – С.2.

³² Проєкт організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М.С.Грушевським // Інститут історії України Національної академії наук

неодноразово порушував соціологічну проблематику, зокрема висловлював низку думок щодо перспектив соціологізації історії. Відтак примітною рисою деяких його текстів, написаних та оприлюднених у міжвоєнну добу, стала доволі виразна, порівняно з довоєнними часами, позиція стосовно знакових інтелектуальних викликів на полі соціогуманітаристики початку ХХ ст.

Зауважимо, що М.Грушевський вельми однозначно пов'язував тодішні гносеологічні перспективи не з неокантіанством (апріоризм, «трансцендентальний аналіз») чи неоромантизмом («крайній індивідуалізм», волюнтаризм), а з соціологізацією історії. Скажімо, інтелектуальні реакції на спроби неоромантичного представлення української минувшини споглядаємо у його найбільшій праці, зокрема в томах, присвячених повстанню Б.Хмельницького³³. З історіографічного погляду цю полеміку М.Грушевського з В.Липинським сучасні дослідники вважають найцікавішою та найпродуктивнішою частиною з тих томів «Історії України-Руси», які побачили світ у радянській Україні³⁴.

Перспективи соціологізації історії М.Грушевський здебільшого вбачав у дослідницьких практиках паризької соціологічної школи (Е.Дюркгайм, Л.Леві-Брюль), але намагався трансформувати ці підходи, спираючись на концептуальні пропозиції В.Вундта, В.Єрузалема та ін. Зазначимо, що М.Грушевському не тільки закидали надмірну популяризацію соціології Е.Дюркгайма як «останнього слова європейської науки» (К.Штепа)³⁵, а й уважали адептом чи прибічником цього французького соціолога і критики (І.Лакиза, Т.Степовий)³⁶, і прихильники (О.Гермайзе)³⁷ та учні (П.Глядківський)³⁸ автора «Історії України-Руси». М.Яворський навіть стверджував, що «проблема конструції історичного процесу у нього (М.Грушевського – О.Я.), це – проблема соціології Дюркгайма, а разом із тим психологізму Вундта, але не Маркса»³⁹.

Вочевидь, десятитомна «Психологія народів» (1900–1920 рр.) В.Вундта імпонувала М.Грушевському як незвичайним багатством опрацьованого фактографічного матеріалу, насамперед пам'яток словесної творчості, так і своїм натуралістичним та емпіричним походженням:

«Натураліст, фізіолог по спеціальности, він (В.Вундт – О.Я.) дав нову систему психології, на фізіологічній підставі, звер-

України: Док. і мат.: 1936–1991: У 2 кн. / Упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – Кн.1: 1936–1947. – К., 2011. – С.19.

³³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9: Роки 1654–1657, кн.2. – К., 1997. – С.1491–1492, 1502–1506.

³⁴ Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.302.

³⁵ Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е.Дюркгайма і школа М.Грушевського // Записки Ніжинського інституту соціального виховання. – Вип.12. – Ніжин, 1932. – С.46.

³⁶ Лакиза І. Михайло Сергійович Грушевський (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.101–102; Степовий Т. Буржуазні соціологічні школи: Систематичний огляд і критика // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.220.

³⁷ Гермайзе О. Ювілей української науки: Сорок років діяльності акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.99.

³⁸ Див.: Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ акад. М.С.Грушевського [машинопис; 24 травня 1931 р.] // Національна бібліотека України імені В.Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Ф.10. – Спр.2786. – Арк.38.

³⁹ Яворський М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28.XII.1928 – 4.I.1929), 2-е изд. – Т.1. – Москва, 1930. – С.431.

нувши при тім спеціальну увагу на анальогії психології звірят і людини – особливо на їх соціальний інстинкт. Переглянув на сій основі закони людського мишлення (Льогіка, 1880–3), потім зайнявся аналізом і історією моральних і релігійних ідей, та мовою як виразом психічного життя. Одна за другого вийшли його великі праці: Етіка (1886), Система Фільософії (1889), а з кінцем 1890-х рр. він приступив до великої праці про психологічні підстави еволюції мови, включивши її в свою систему “соціальної психології”, яка перейшла потім в систему динамічної соціології на психологічній підставі⁴⁰.

В.Вундт уважав, що народна свідомість є самобутнім творчим синтезом персональних свідомостей, який утворює нову, надіндивідуальну «реальність». Причому цю «реальність», на думку німецького дослідника, можна досягнути лише через продукти колективної діяльності – мова, міф, мораль, звичаї, норми повсякденного буття, поведінки й т.п. За висловом З.Кузеля, В.Вундт звів «психологію народів» до мови, міфів та звичаїв⁴¹. Відтак у фокусі його дослідницьких практик опинився аналіз різноманітних елементів культури та буденної свідомості, головним чином мови, котру він представляв у вигляді самобутніх виявів «колективної волі». На думку К.Грушевської, багатотомна студія В.Вундта являла собою «найбільше систематичний і дуже добре документований дослід примітивного мистецтва»⁴².

Уважають, що саме праця В.Вундта заклала первісні засади цілої низки наукових дисциплін, як-от соціальної психології, культурної антропології, етнопсихології та навіть соціолінгвістики, котрі тією чи іншою мірою тяжіють до студіювання пам’яток словесної творчості. Власне, візія німецького вченого-гуманітарія була зорієнтована на виявлення трансформацій свідомості особистості на полі культури, котрі розглядалися як вислід колективної творчості.

Студії В.Вундта справили помітний вплив і на Е.Дюркгайма, позаяк останній тримався думки, що соціальні факти є об’єктивізованими продуктами колективної свідомості. Ця теза французького соціолога певною мірою перекувалася з ідеєю про надіндивідуальну «реальність» німецького вченого. У широкому сенсі Е.Дюркгайм шукав пояснення соціального життя у «природі самого колективу»⁴³. Натомість В.Вундт прагнув синтезувати ідеалістичні традиції німецької класичної філософії з аналітичними та сциєнтистськими здобутками позитивізму. В.Юринець – нещадний офіційний критик соціологічної візії М.Грушевського, уважав, що В.Вундт, а зрештою і його український прибічник, спиралися у своїх концептуальних пропозиціях на ідеалізм «геґельянського типу»⁴⁴.

⁴⁰ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – [Wien], 1921. – С.27–28.

⁴¹ Кузеля З. Наукова хроніка: Етнографія в західноєвропейській літературі останніх років // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.60. – Л., 1904. – С.6 (прим.1).

⁴² Грушевська К. Розвій словесної творчості... – С.15.

⁴³ Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е.Дюркгема... – С.50.

⁴⁴ Стенограма дискусії на доповідь акад. В.О.Юринця «Соціологічні погляди акад. М.Грушевського» на об’єднаному пленумі філософії, соціології та циклу історії ВУАН [машинопис; 1931 р.] // НБУВ ІР. – Ф.10. – Спр.14628. – Арк.5.

Схоже, що саме дослідницькі практики В.Вундта, котрі концентрувалися навколо метаморфоз представлення індивідуального/колективного, і приваблювали М.Грушевського. Водночас він уподобав праці німецького вченого й за їхньої еволюційний та культурознавчий рефрен, оскільки вони яскраво репрезентували роль «людської мислі і людського слова як наймогутнішого знаряддя людського усунінення»⁴⁵.

Утім, термін «психологія народів» (нім. «Völkerpsychologie»), уведений до широкого наукового обігу 1859 р. у спільний розвідці німецьких інтелектуалів – філософа М.Лацаруса й мовознавця Г.Штайнталя, М.Грушевський уважав невдалим, оскільки це поняття породжувало змістову плутанину, зокрема змішувало різні предметні області та відповідні дослідницькі перспективи⁴⁶. Заразом український історик тримався думки, що В.Вундт легковажив у представленні окремих чинників, зокрема спрощував «матеріальну, економічну сторону соціального процесу»⁴⁷. Зазначимо, що палким прихильником ідей та підходів В.Вундта був відомий одеський історик Є.Щепкін⁴⁸.

Натомість міркування В.Єрузалема – австрійського психолога й, водночас, послідовника В.Вундта, М.Грушевський розглядав як цікаву та адекватну відповідь на виклики неокантіанців, зокрема на їхню тезу про апріорне знання. Тим більше, що апологія апріоризму в дослідницьких стратегіях загрожувала повністю розмити підмурок сцієнтизму на обширах соціогуманітаристики, виплеканий у річищі позитивістських дослідницьких практик. До того ж В.Єрузалем виходив із біогенетичних засад осягнення процесу пізнання, на які спирався у своїй критиці феноменалізму й апріоризму. Не випадково німецький учений К.Мангайм уважав В.Єрузалема представником «позитивістської течії» в тодішній соціології⁴⁹. Тож візія В.Єрузалема доволі співчутливо сприймалася автором «Історії України-Руси», позаяк вона пропонувала своєрідну модернізацію позитивістських дослідницьких стратегій. Скажімо, реферуючи новітню західну наукову літературу (В.Єрузалем, Л.Леві-Брюль, Р.Турнвальд та ін.), М.Грушевський обстоював тезу, що

«на місце розпочатого Кантом трансцендентального аналізу мусить прийти соціологічний розбір змісту нашого пізнання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліді старої релігії і права

⁴⁵ Грушевський М. [Рец.]. Wundt W. Völkerpsychologie: Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. – 1917–1920. – Bd.VII–X // Україна. – 1924. – №1/2. – С.179.

⁴⁶ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. – Wien und Leipzig: W.Braumüller, 1921. – XII, 352 s.; La mentalité primitive par L.Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine – Travaux de l'Année sociologique). – Paris: F.Alcan, 1922. – III, 537 p.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. – 1921. – Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. – 1924. – Heft 1–2) // Україна. – 1924. – №4. – С.148.

⁴⁷ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.29.

⁴⁸ Щепкін Е.Н. Вопросы методологии истории: 1. Психологическое толкование исторических фактов. 2. Значение идей в истории. – Одесса, 1905. – 44 с.

⁴⁹ Мангайм К. Идеология та утопія / Пер. з нім. – К., 2008. – С.326.

мусять в'яснити внутрішню залежність пізнання і суспільності, факту й індивіду, та дати початок соціологічній (розрядка М.Грушевського – О.Я.) критиці людського інтелекту. Дюркге́м почав такий соціологічний розбір, але не зміг довести до кінця, тому що йому бракувало *отцього важного розуміння переходу від індивідуалізму до універсалізму; але тепер здається, можна піти по цій дорозі далі*⁵⁰.

Зазначимо, що М.Грушевський уважав взірцевими на ниві соціологізації минувшини праці Е.Дюркгайма та «К.Біхера» (вірогідно, німецького економіста й історика К.Бюхера, автора стадіальної концептуалізації історії та студій про технологію праці у примітивних народів)⁵¹. На дослідження К.Бюхера (автор зазвичай представляв його в українському перекладі як «К.Біхера») М.Грушевський неодноразово покликався в «Початках громадянства (генетична соціологія)»⁵², проте в бібліографічному списку літератури («Праці синтетичні»)»⁵³ та на сторінках «Історії України-Руси» подавав його німецькою мовою – Bücher, K.Bücher⁵⁴.

Загалом становище, яке М.Грушевський посідав щодо неокантіанства та соціологізації минувшини, вочевидь зумовлювалося критично-аналітичною спрямованістю й сцієнтистською основою його історичного письма. Відтак у розлогах рецензійному огляді 1924 р. історик доволі докладно репрезентував візію німецького психолога В.Єрузалема з його інвективами супроти неокантіанців:

«Таке соціологічне освітлення кидає цілком нове світло на всякого роду а п р і о р и з м і ним піддану віру в абсолютний загально-обов'язковий і необхідний процес пізнання, так як це усталили критичні праці Канта й його наступників. Для соціологічно-орієнтованого дослідника всі ці філософеми носять на собі совсім ясні сліди свого індивідуалістичного походження, і з цього становища мусять оцінюватись. Це треба сказати і про феноменологію, що новішими часами набрала такого поважання. Незалежність від влади соціальної творчості (котра у індивідуального мислителя зістається в дійсності все таки релятивною, умовною і ніколи не повною) часто трактується як абсолютна самостійність (розрядка М.Грушевського – О.Я.) і навіть самодовліємість і доводить до висновку, що це нібито фактично можливо: зовсім незалежно від досвіду одержувати абсолютні і безумовно-вартні відомості»⁵⁵.

⁵⁰ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.153.

⁵¹ Доповідь М.С.Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури – загальної і української» (14 березня 1924 р.) // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – С.206.

⁵² Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.104 (прим.*), 114 (прим.*).

⁵³ Там само. – С.320.

⁵⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]: До початку ХІ в. – К., 1991. – С.247 (прим.2).

⁵⁵ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С.152.

Утім, М.Грушевський сприймав різні соціологічні візії з самобутньої дослідницької перспективи, котра значною мірою визначала та специфікувала як його наукові практики, так і аксіологічні настанови у цій великій предметній області. Передусім варто означити, що його зацікавлення були пов'язані з побутуванням різноманітних «колективних форм» українського історичного життя.

Конструювання минувшини «недержавної» нації мотивувало М.Грушевського, як і його попередників (згадаймо «культ» громади В.Антоновича), більш детально висвітлювати, тлумачити розмаїття перехідних форм, відносин, інститутів з обсягу культурного та соціального буття як модерного, так і традиційного суспільства. «Романтичні поняття про абсолютну свободу і анархічність примітивного життя етнольоґія давно віддала до архіву», – підкреслював учений⁵⁶.

Проте не варто забувати й про устремління та симпатії М.Грушевського як політичного діяча, котрі здебільшого асоціювалися з колективною чи громадською творчістю. *«Я вірю в велику силу самоозначення колективного чоловіка, людської громади, і в широку сферу ділання сього самоозначення»*, – наголошував він в одній із довоєнних публіцистичних розвідок⁵⁷.

Л.-Р.Білас уважав, що М.Грушевський навіть 1920 р. сподівався на можливість реалізацію «громадського» ідеалу. На його думку, цю ідею боротьби між «владою» (державою) та громадою М.Грушевський, як і його попередники, перейняли або з писань німецьких і голландських юристів XVI–XVII ст., або з праць їхніх спадкоємців (Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, Т.Джефферсон)⁵⁸. Слід наголосити, що О.Гермайзе у приватному листуванні розглядав М.Грушевського як представника науки, котрий обстоює ідею «трудового колективу»⁵⁹. Суголосні розумування споглядаємо й у інших сучасників видатного українського історика. Зрештою, громадські/колективні мотиви повсякчас простежуємо в історичному письмі М.Грушевського. Недаремно чільне місце на авансцені минувшини він відводив народу/нації, котру репрезентував «колективний чоловік» у всьому розмаїтті організаційних форм і соціальних взаємин, що постали як вислід тривалого еволюційного розвитку.

Зазначимо, що проєктовані М.Грушевським структура УСІ та постійний семінар із бібліографії, методології та техніки досліду передбачали низку організаційних сегментів (груп, кафедр) уже на теренах радянської України, які виразно демонстрували наскрізний еволюційний рефрен: 1. Чиста соціологія, методологія, соціальна статика й динаміка та історія соціологічної дисципліни. 2. Еволюція продукції, техніки (включаючи примітивну пластику) і господарських форм. 3. Еволюція мислі та словесної творчості (тут і примітивні форми словесного мистецтва). 4. Еволюція ідей моральних, правних,

⁵⁶ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.247.

⁵⁷ Грушевський М. «Малі діла» // *Його ж.* Наша політика. – Л., 1911. – С.63.

⁵⁸ Білас Л. Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане / Ред. Я.Ісаевич. – Л., 2005. – С.199.

⁵⁹ Із щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР №43/105 (21–27 жовтня 1928 р.) // Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упор. В.М.Даниленко. – К., 2012. – С.432.

релігійних. 5. Розвій соціальних і політичних форм та історія соціально-політичних доктрин⁶⁰.

Така майбутня структура засвідчувала як традиційну орієнтацію на класичні позитивістські дослідницькі стратегії (приміром, звісний поділ на соціальну статистику й динаміку), так і на епістемологічні взірці в річищі соціологізації історії. Скажімо, у текстах М.Грушевського 1920-х рр. дедалі частіше йшлося про змагання/чергування колективного й індивідуального:

«Все яснійше се стає міні всякий раз, коли від біжучих фактів переходжу до студій соціальної еволюції в минулому. Все більш укріплююся в переконанню про рішаючу ролю в вічних змінах людської життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других»⁶¹.

Саме з цієї царини походили зацікавлення М.Грушевського тими «колективними уявленнями», котрі вивчали французькі соціологи, зокрема Е.Дюркгайм та Л.Леві-Брюль.

Отже колективістський та еволюційний лейтмотиви утворювали той підмурок, на який спиралися дослідницькі практики М.Грушевського, пов'язані з соціологізацією історії. Недаремно його студія має промовистий підзаголовок – «Генетична соціологія», котрий нагадує назву другого тому соціологічної праці М.Ковалевського⁶², що її свого часу прорецензував М.Грушевський⁶³. Зауважимо, що й появу самого терміна «генетична соціологія», принаймні на обширах Російської імперії, пов'язують зі студіями М.Ковалевського.

Уважається, що дослідницькі, педагогічні та громадсько-культурні практики М.Ковалевського, зокрема участь М.Грушевського у викладах Російської вищої школи суспільних наук у Парижі (він прочитав 14 лекцій у квітні – травні 1903 р.)⁶⁴, справили значний вплив на соціологічні зацікавлення українського історика⁶⁵. Тим більше, що цей вільний навчальний заклад, спроектований на кшталт низки аналогічних інституцій, які постали у великих європейських містах наприкінці ХІХ ст. (Брюссель, Мілан, Париж, Стокгольм та ін.), водночас відігравав і роль опозиційного політичного клубу. Приміром, у лютому 1903 р., себто за кілька місяців до лекційного курсу М.Грушевського,

⁶⁰ Доповідь М.С.Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури – загальної і української». – С.206–207.

⁶¹ *Грушевський М.* Передне слово // *Його ж.* Початки громадянства (генетична соціологія). – С.4.

⁶² *Ковалевский М.* Социология: В 2 т. – Т.2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. – Санкт-Петербург, 1910. – 296 с.

⁶³ *Грушевський М.* [Рец.]. Ковалевский М. Социология: В 2 т. – СПб., 1910. – Т.2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. – 296 с. // ЗНТШ. – Т.97. – Л., 1910. – С.189–190.

⁶⁴ *Борщак І.* М.Грушевський у Парижі 1903 р. // *Соборна Україна (Париж).* – 1947. – №2. – С.36–37; *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 р. – Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. – С.21; *Жуковський А.* Михайло Грушевський і Франція // *Український історик* – 1991/1992. – №3/4. – 1/4. – С.306–307.

⁶⁵ *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.22.

із публічними промовама тут виступав В.Ленін. Того ж року серію лекцій із теорії класової боротьби прочитав один із лідерів партії соціалістів-революціонерів В.Чернов. Із-поміж лекторів Російської вищої школи суспільних наук були такі відомі політичні діячі та вчені, як-от Ф.Вовк, І.Луцицький, П.Мілюков, П.Струве, М.Туган-Барановський та ін. Таким чином, у цій інституції було репрезентовано практично всі провідні соціологічні й політичні візії початку ХХ ст.

Зрештою, погляди М.Ковалевського, котрого М.Грушевський розглядав як ученого, що *«здобув собі ім'я в соціологічній науці своїми дослідками по історії суспільного побуту, і не раз звертався до освітлення з загального соціологічного становища різних фактів і сторін східньо-слов'янського життя і його історії»*⁶⁶, були в певних аспектах доволі близькими авторові *«Історії України-Руси»*. Наприклад, відома теза М.Ковалевського про те, що немає єдиного соціального чинника, котрим можна пояснити розмаїття суспільного життя⁶⁷, вочевидь перегукувалася з дослідницькими устремліннями українського вченого на ниві факторного підходу. Адже М.Грушевський дотримувався думки про різні конфігурації та способи взаємодії/перехресчування факторів у різних епохи національної історії. Зауважимо, що М.Грушевський неодноразово згадував М.Ковалевського на сторінках *«Початків громадянства (генетична соціологія)»*⁶⁸. М.Яворський навіть уважав, що історик зробив великий внесок у розвій *«теорії родової організації»*, котру обстоював М.Ковалевський⁶⁹.

Показовими видаються й роздуми М.Грушевського про *«генетичну соціологію»*, котру можна назвати *«соціологією історичною, бо узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних прикмет, більш або менше спільних всьому людству»*⁷⁰. Водночас він уподібнював *«генетичну соціологію»* до археології як *«передісторичної науки»*, себто сприймав її як історію окремих суспільних форм. Зокрема, обстоював думку, що

*«генетична соціологія, розсліджуючи початки соціальної організації, звертається до старинних літературних пам'яток, а ще більше (останніми часами особливо) – до матеріалів етнольоґічних: до студій над народами, які зістались на низших, так би сказати – перед-історичних ступенях культури і соціального життя»*⁷¹.

Схожої думки дотримувалися й інші дослідники, скажімо російський історик і соціолог М.Кареев, який уважав, що генетична соціологія спирається

⁶⁶ Грушевський М. [Рец.]. Ковалевский М. Социология... – С.189.

⁶⁷ Геккер Дж. Историко-генетическая социология М.Ковалевского (Из книги Дж.Геккера «Русская социология» (Лондон, 1934) // Рубеж: Альманах социальных исследований. – Вып.№6/7. – Сыктывкар, 1995. – С.54.

⁶⁸ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.71 (прим.*), 302, 304, 307–308, 321.

⁶⁹ Яворський М. [Рец.]. Грушевський Мих. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага: Institut Sociologique Ukrainien, 1921. – 328 с. // Книга (Харків). – 1923. – №2. – С.34.

⁷⁰ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.9.

⁷¹ Там само.

здебільшого на етнографію⁷². Подібне визначення «генетичної соціології» подав і більшовицько-марксистський опонент М.Грушевського – М.Яворський⁷³.

Така літературна й етнологічна підоснова соціологічних практик М.Грушевського була зорієнтована, з одного боку, на звільнення істориків та загалом гуманітаріїв від метафізичних орієнтирів і передумов, які мали заступити дослідницькі стратегії на основі всеохоплюючого емпіризму з широкими компаративними інтенціями. З іншого боку, вона підважувала, ба навіть відхиляла тотальне перенесення ідеї детермінізму до царини соціальних відносин зі сфери природознавства, хоч і заперечувала неоромантичну чи стару романтичну апологію волюнтаризму та людських почувань.

На думку М.Грушевського, «сучасна історіографія відкидає рішучо такий крайній індивідуалізм (культ героїв Т.Карлайла – О.Я.), і взагалі сучасні соціальні науки стоять на ґрунті “детермінізму” – обмеженості людської волі й залежності її від оточення (milieu), себто від даних обставин життя і його генетичного розвитку»⁷⁴. Утім, визнаючи певну зумовленість та каузальність історичного буття, учений прагнув уникнути інших крайнощів, зокрема піднесення й апології детермінізму у вигляді так званих «законів» суспільного розвитку. До того ж така трансформація суперечила дослідницьким практикам М.Грушевського як історика, котрий, передусім, орієнтувався на багатоманітність і мінливість фактографічного світу минувшини. Таким чином, навіть більш-менш виразне каузальне представлення історії М.Грушевський уважав доволі релятивним, себто підпорядкованим певним дослідницьким завданням:

«Всю складність і змінливість соціального процесу дуже тяжко підвести під які-небудь прості і елементарні закони, хоч би емпіричного характера. Навіть внутрішню необхідність в змінах і наступствах різних соціальних форм можна признавати тільки релятивною і умовною – поскільки тенденції одної категорії соціального життя не нейтралізуються, чи не змінюються вмішанням другої тенденції, або регулятивної діяльності людської волі»⁷⁵.

М.Яворський зауважив у своїй рецензії, що автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» відкидає «закономірність історичного розвитку»⁷⁶. Більше того, М.Грушевський розмірковував щодо правомірності уподібнення людського, точніше соціального життя до механічних чи органічних взірців: «Передусім повстає питання, чи людське життя взагалі може бути зведене до таких механічних взаємовідносин і залежностей, які помічаються в природі

⁷² Кареев Н.И. Основы русской социологии. – Санкт-Петербург, 1996. – С.51.

⁷³ Яворський М. Нарис історії України. – Ч.1: Господарство натуральне. Первісне суспільство – Князівського-дружинний вік. Феодалізація України. Феодалізм Галицько-Волинської та Литовської доби. – [К.], 1923. – С.5.

⁷⁴ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.36.

⁷⁵ Там само. – С.43.

⁷⁶ Яворський М. [Рец.]. Грушевський Мих. Початки громадянства... – С.33.

неорганічній або органічній»⁷⁷. Якщо взяти до уваги те, що автор неодноразово репрезентував національне життя у вигляді «органічної цілісності» на сторінках «Історії України-Руси» та інших праць, хоч і унікав очевидних перегинів у застосуванні такого підходу, то наведена сентенція свідчить про помітну еволюцію його поглядів.

Зрештою, соціологічна студія М.Грушевського рясніє застереженнями й коментарями щодо спроб спростити соціальну еволюцію, наприклад на ниві дарвінізму й марксизму. Причому останній історик сприймав як оригінально скомбіновану з дарвінізмом та позитивізмом «могутню еволюційну концепцію», що спиралася на «матеріалістичне розуміння історії Маркса і “марксистів”»⁷⁸. На його думку, «соціальна еволюція в своїх початкових стадіях показала незмірно складнішою, ніж собі уявляли прихильники надто упрощеної мортанівсько-енгелівської схеми»⁷⁹.

Зазначимо, що критики М.Грушевського вважали, що його «генетична соціологія» є студією, «повністю спрямованою супротив марксизму на захист буржуазної методології»⁸⁰. А.Пісоцький закидав ученому первинність етнонаціональних засад у представленні минувшини, котре навіть назвав «національним фетишизмом». Більше того, він висловив думку, що «поняття держави в нього (М.Грушевського – О.Я.) вкладається в формулу Єлінека, – “Держава – це корпорація людности на певній території, яка має первісну (самостійну, ні від кого не прийняту) зверхню владу”. У цій формулі увесь державний фетишизм Грушевського, власне, фетишизм національний, вона є основною засадою усієї генетичної соціології Грушевського»⁸¹.

Проте М.Грушевського цікавили не тільки витоки чи початки соціальної еволюції та ті колективні форми й уявлення, котрі її репрезентували. За великим рахунком, історик прагнув опрацювати всю соціальну та культурну площину, позаяк відводив чільне місце соціологічному підґрунтя в конструюванні національної минувшини з перспективи майбуття української науки. В одній із рецензій він зауважив, що «соціальний процес інтересний незалежно від давности; міркою антикваря не можна міряти вартости етнографічних явищ»⁸².

Слід підкреслити, що М.Грушевський доволі часто розглядав фольклорні й етнографічні матеріали, культурні явища та мистецькі твори в контексті соціального розвою. Скажімо, він зауважував, що «весь культурний дорібок Єгипту, вся його господарська культура, величні будови, монументальні пам'ятки, се був результат соціального пресу»⁸³.

⁷⁷ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.35.

⁷⁸ Там само. – С.22–23.

⁷⁹ Там само. – С.54–55.

⁸⁰ Скубицький Т. Класовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – №17. – С.30.

⁸¹ Річицький А. [Пісоцький А.]. Як Грушевський «виправляє» Енгельса // Червоний шлях. – 1924. – №3. – С.190.

⁸² Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження: З приводу книги: Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні: Соціальна преісторія: Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник: 1929 / За ред. К.Грушевської. – Вип.3. – [Ж.,] 1930. – С.9.

⁸³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.269.

Соціологічні устремління змушували М.Грушевського скорегувати свої погляди щодо компаративістики. Цим інструментарієм український учений активно, хоч і вкрай обережно, послуговувався на сторінках «Історії України-Руси», зокрема здебільшого обмежувався фактографічною чи регіональною сферами. Окремі згадки про «порівняльну соціологію» в довоєнні часи були радше деклараціями про наміри історика, котрі простежуються на маргінесі його дослідницьких практик⁸⁴.

Натомість у текстах 1920-х рр. М.Грушевський висловлювався про застосування порівняльно-історичного методу для апробації окремих концепцій і теорій. Приміром, у його рецензії на працю російського соціолога К.Тахтарьова, котрого вважають послідовником М.Ковалевського, ішлося про відповідне осягнення феодалізму як стадії еволюції:

«В курсі генетичної соціології *феодалізм, як загальний соціальний ступінь, повинен бути випроваджений порівняним соціологічним дослідом з даних різних країв і епох і тільки таким методом можуть бути усталені його типологічні риси. Так само і формація класової держави як соціологічний тип повинен бути даний не самою лише аналізою західньо-європейських відносин, а порівняним дослідом найбільш типових рис з різних епох і народів*»⁸⁵.

Імовірно, такі настанови М.Грушевського постали під впливом дослідницьких практик західних учених, передусім В.Вундта, котрий спирався у своїй компаративістиці на багатоманітний, часто-густо строкатий історико-культурний матеріал, але все ж таки тяжів до стадіальної концептуалізації минуштини. Відтак автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» не тільки покликався на студії В.Вундта, а й згадував про його стадіальний поділ «людської культури та суспільности»⁸⁶. Із цієї перспективи М.Грушевський розглядав буття «історичних народів», зокрема відзначав поважну роль культурних та соціальних трансформацій у переході від однієї до іншої стадій розвитку:

«Се та дорога, котрою звичайно йдуть історичні народи на світання історії. Вона дуже часто застає їх в *сім моменті переходу від родово-племінного життя до класової держави*: історичні відомні форми про той чи інший народ починаються саме тоді, як сей внутрішній перелом в життю племені або дається взнаки його культурнійшій сусідам, або стає початком нового, культурнійшого життя, записаного в пізнійшій традиції – як формування класової держави у племені семітських, арійських, грецьких, германських, слов'янських, турецьких і т. ин.»⁸⁷.

⁸⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]. – С.17–18, 342, 350 (прим.3).

⁸⁵ Грушевський М. [Рец.]. Тахтарев К.М. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. – Л.: Гос. изд., 1924. – Ч.1. – 371 с.; Ч.2. – 366 с. // Первісне громадянство / За ред. К.Грушевської. – Вип.1/2. – [К.], 1926. – С.127.

⁸⁶ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.125 (прим.*).

⁸⁷ Там само. – С.92.

Проте М.Грушевський не міг ігнорувати й спадщину своїх українських попередників, зокрема М.Драгоманова, інтерес до творчого доробку котрого був помітний упродовж 1920-х рр. Зокрема, одне з видань УСІ повністю присвячувалося цьому мислителю⁸⁸. Я.Дашкевич уважав, що такі зацікавлення М.Грушевського зумовлювалися пропагандистськими мотивами, зокрема конструюванням істориком «політичної (соціалістично-революційної) генеалогії»⁸⁹, себто походили з царини громадсько-політичних практик. М.Грушевський не міг оминати й компаративних практик М.Драгоманова, зокрема відзначаючи, що *«український матеріал і нині все ще зістається поза обрієм світового порівняного дослідю. Дослідники світового обороту літературних і фольклорних тем не включають його в свої порівняння, бо український матеріал не публікується на світових мовах»*⁹⁰.

Щоправда, на відміну від М.Драгоманова, М.Грушевський спирався не стільки на універсальні стадіальні засади компаративістики, скільки на сполучення емпіричної, стадіальної та типологічної підоснов у своїх дослідницьких устремліннях. З одного боку, він наголошував на емпіричній (фактографічній) доказовості порівняльних процедур, які мають бути поза «апріорним теоретизуванням»⁹¹. Не випадково М.Василенко дотримувався думки, що основним здобутком автора «Історії України-Руси» є критична перевірка фактів і нове висвітлення цілих історичних епох, приміром доби Хмельниччини⁹². Однак, з іншого боку, М.Грушевський уважав цілком прийнятним результатом компаративістики окреслення того чи іншого типу на ґрунті емпіризму й, водночас, як соціологічного чи культурознавчого концепту з виразним акцентуванням на конвенціональності такого дослідницького інструментарію.

Наприклад, розглядаючи «ірокезьку федерацію племен», яка з легкої руки Л.Г.Моргана – одного з фундаторів теорії еволюціонізму, перебувала у центрі тодішніх наукових зацікавлень етнологів, етнографів, соціологів, антропологів та істориків, М.Грушевський зазначав, що *«такий органічний, можна сказати – ідеальний розвій родово-племінної організації, як ми бачимо у північних індіан, спеціально у ірокезів, був власне явищем виїмковим, як чистий тип такого розвою»*⁹³. Така заувага мимоволі нав'язує зіставлення з «ідеальним типом» – поняттям-інструментом, що походить із соціологічної візії М.Вебера, котрий прагнув звільнитися від ціннісних суджень. Схожі інтенції М.Грушевського споглядаємо як щодо української етніки, так і стосовно інших східнослов'янських націй. Історик стверджував:

⁸⁸ З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / Зладив М.Грушевський. – Wien, 1922. – 212 с.

⁸⁹ Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.70.

⁹⁰ Грушевський М. Вступне слово. – С.VII–VIII.

⁹¹ Там само. – С.VI.

⁹² Василенко М. [Рец.]. Грушевський М. Історія України-Руси. – 2-е вид. – Київ; Відень, 1922. – Т.8, ч.1: Роки 1626–1638. – 335 с.; Ч.2. – 224 с.; Ч.3. – 288 с. // Україна. – 1925. – №5. – С.151.

⁹³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.179.

«Студіюючи порівняно-історичною методою побут різних частин сеї складної системи етнографічно-побутових угруповань, ми дістаємо можливість очищати більш архаїчні типи (поліські і карпатські) від сторонніх впливів і наверстовань і знаходити в них те, що може вважатися *архетипом старого укр. життя*»⁹⁴.

Цікаво, що в наведеній цитаті М.Грушевський уживає поняття «архетип», яке зазвичай відносять до аналітичної психології К.Г.Юнга. Цей термін застосовували для позначення первинного образу, початкової форми, котра належить до первісного чи зародкового шару уявлень колективного позасвідомого. Відзначимо, що «архетип» М.Грушевський використовує й на сторінках «Історії України-Руси», передусім щодо аналізу фольклорного матеріалу та свідчень, які містяться в ньому⁹⁵.

Звісно, М.Грушевський і раніше послуговувався типологічним методом у своїх дослідницьких практиках на ниві археології й етнології⁹⁶. Проте впродовж 1920-х рр. він наблизився до комбінації компаративного та типологічного підходів, котра ґрунтувалася як на широкому, точніше всебічному емпіризмі, так і на соціологізмі й психологізмі, переведених на культурно-історичне поле. Методологічними орієнтирами на цьому шляху українському історикові слугували не тільки праці В.Вундта, а й студії Л.Леві-Брюля, присвячені примітивному мисленню. На думку французького соціолога, примітивність – це не стадія, а тип розвитку, точніше особливий спосіб мислення, відмінний від європейського. Він навіть уважав, що засобами «цивілізованих» (світових) мов неможливо подати адекватну характеристику примітивного мислення, залишки якого зберігаються й у сучасному суспільстві.

Зауважимо, що М.Грушевський називав студію Л.Леві-Брюля про примітивне мислення (1922 р.) «епохальною книгою» на теренах європейської соціогуманітаристики⁹⁷. Невипадково більшовицькі опоненти М.Грушевського закидали йому та його учням надмірне захоплення етнографізмом, зокрема прелогізмом, магією та обрядовістю, замість того, щоб студіювати культурні процеси часів революцій 1905 та Жовтневої пролетарської 1917 рр.⁹⁸

Вихідний концепт Л.Леві-Брюля пов'язаний із поняттям «колективні представлення», що постало на теренах паризької соціологічної школи Е.Дюркгайма. Більше того, специфіку первісного способу мислення Л.Леві-Брюль убачав у колективних уявленнях, які відіграли засадничу, ба навіть визначальну роль у житті первісної людини. Так постала його знаменита теза про імперативність та суперечливість колективних уявлень за доби примітивного суспільства, котрі він охрестив «прелогічним мисленням».

Примітною рисою «прелогічного мислення» (часом його помилково вважають алогічним), на думку французького соціолога й етнолога, було ігнорування

⁹⁴ Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження... – С.12.

⁹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9: Роки 1650–1654, кн.1. – К., 1996. – С.96 (прим.6–7), 422; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1473 (прим.1).

⁹⁶ Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східньої Європи. – Санкт-Петербург, 1904. – 9 с.

⁹⁷ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker... – С.149.

⁹⁸ Кокошко Ст. Стан історичної науки у ВУАН // Пролетарська правда (Київ). – 1930, 15 листопада. – №262. – С.2; *Його ж.* У наступ проти буржуазної науки // Там само. – 1931, 18 березня. – №62. – С.2.

суперечностей, які повсякчасно проступають у первісній міфології⁹⁹. Відтак первісна людина оперує не поняттями як смисловими одиницями, а колективними уявленнями. Натомість сучасник, за візією Л.Леві-Брюля, послуговується інтелектуальним чи пізнавальним типом мислення, котре вирізняється передусім логічністю, раціональністю та каузальністю. Загалом учений уважав, що зміст і спрямованість «колективних представлень» залежить від того, в якій соціокультурній системі вони циркулюють. Приміром, примітивні уявлення про природу й навколишній світ є дифузними, розмитими, позаяк співіснують із надприродним світом, котрий позбавлений звичної для сучасної людини каузальності¹⁰⁰.

Зазначимо, що студія Л.Леві-Брюля про примітивне мислення вважалася знаковою працею в міжвоєнній європейській соціогуманітаристиці, хоч і наслідувала позитивістські традиції. Проте сам автор концепції «прелогічного мислення» на схилі життя поступово переглядав і, врешті-решт, майже відмовився від цієї візії. Однак дослідження Л.Леві-Брюля справили значний вплив на формування аналітичної психології К.Г.Юнга. До того ж Л.Леві-Брюль оперував порівняно близьким поняттям, яке нагадувало термін «архетип», що побутує в текстах М.Грушевського 1920-х рр.

Невипадково М.Грушевський у публікаціях міжвоєнної доби неодноразово згадував про «прелогічне мислення», наприклад, розмірковуючи про впливи колективізму на формування «прелогічного світогляду»¹⁰¹. Водночас український учений відзначав «недостачу в примітивнім мишленню понять каузальності в нашій розумінню, – заступлених в нім тим, що Леві-Брюль називає законом “partiципації”, причетности (*іраціональних – на наш погляд – зв’язків, які існують в примітивній уяві між різними родами предметів і явищ*)»¹⁰².

Та й у студіях доньки М.Грушевського – Катерини термін «прелогічне мислення» вживався як один із найважливіших інструментів для вивчення примітивного суспільства¹⁰³. Більше того, дослідниця акцентувала увагу на самих підставах первісного чи «прелогічного» мислення¹⁰⁴. В етнологічному огляді 1927 р. зазначалося, що «первісне думання» стало однією з «центральної проблем людської культури в дослідах низки шкіл – Боаса, Фрейда, Дюргейма та Леві Брюля й инш. Саме популяризації цих дослідів і присвячено, напр., книжку К.Грушевської – “З примітивної культури” – найспеціальнішу етнологічну працю, що з’явилась тепер в укр. літературі»¹⁰⁵.

⁹⁹ *Леві-Брюль Л.* Сверхъестественное в первобытном мышлении: Первобытная мифология: Мифический мир австралийцев и паузасов / Пер. с фр. – Москва, 1937. – С.258–260.

¹⁰⁰ Там же. – С.23–24.

¹⁰¹ *Грушевський М.* Передмова. – С.10.

¹⁰² Там само. – С.12.

¹⁰³ *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді. – С.77–78; *Її ж.* [Рец.], Levy-Bruhl L. La numération chez les Bergdama. Africa. Journal of the international Institute of African languages and cultures. – London. – Vol.2, no.2. – P.164–173 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура та її пережитки на Україні: Соціальна преісторія: Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник: 1929 / За ред. К.Грушевської. – Вип.2. – [К.], 1929. – С.124–125.

¹⁰⁴ *Матяш І.* Зірка першої величини... – С.112.

¹⁰⁵ *Дашкевич В.* Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років // Червоний шлях. – 1927. – №12. – С.180.

Зрештою, праці Л.Леві-Брюля надали нового імпульсу й навіть істотно розширили предметне поле для розмірковувань та устремлінь М.Грушевського щодо опозиції колективне/індивідуальне на історичній авансцені. Скажімо, у рецензійному огляді 1924 р. український історик доволі докладно реферував погляди Л.Леві-Брюля щодо «колективістичної» підоснови «прелогічного мислення» й, заразом, протиставляв його спосіб буття сучасної людини:

«Мисль і уява її (первісної людини – О.Я.) опанована “колективними представленнями”, цебто толкуваннями своїх вражінь (перцепцій), даними традицією того колективу, в котрім вона живе і нероздільною, неіндивідуалізованою частиною котрого себе уявляє. Ці представлення перейняті ідеєю таємничої і “містичної” причетности (партиципації), що проходить через усе її мишлення. До розумування чи теоретичного мишлення вона взагалі має відразу (неохоту) і в її інтелекті переважає емоція. В протиставленню нашому раціоналістичному й індивідуалістичному інтелектуальному життю, це життя містичне, емоціональне, колективістичне (розрядка М.Грушевського – О.Я.)»¹⁰⁶.

У світлі «прелогічного мислення» й колективних уявлень М.Грушевський розглядав так звану «ману» – надприродну силу, що її у віруваннях народів Мікронезії, Полінезії приписували людям, звірям, духам та об'єктам. Відтак він зауважував, що «“мана” дійсно являється живим і реальним відбиттям *примітивного поняття про космічну силу, чи життєву енергію, яке характеризує відносини людини до доохресного світу, – як тотем означає її відносини до людського колективу*»¹⁰⁷. У широкому сенсі така рецепція візії Л.Леві-Брюля в текстах М.Грушевського хоч і вписувалася у загальне річище соціологізації історії, зорієнтованої на традиції паризької соціологічної школи, проте робила суттєву поступку інтуїтивним та ірраціональним компонентам мислення. Тим більше, що «колективні уявлення» у представленні Л.Леві-Брюля помітно відрізнялися від інтерпретацій і тлумачень Е.Дюркгайма.

Проте М.Грушевський прагнув представити колективне/індивідуальне у широкій історичній перспективі, часом навіть ширше, аніж Л.Леві-Брюль. Зокрема, він поділяв «соціальний розвій людства» на дві великі доби – родово-племінну та державно-політичну¹⁰⁸. Зауважимо, що такий поділ спирався як на вирізнення відмінних форм громадської організації, так і на окреслення різних способів мислення. Причому авторське маркування репрезентоване у вигляді опозиції колективного до індивідуального.

Приміром, М.Грушевський не тільки обстоював думку про «зв'язок сього “прелогічного” мишлення з колективізмом громадського життя» первісної людини¹⁰⁹, а й наголошував на окремішності «сього колективу, що творить, в очах примітивного, зовсім замкнений і самозадоволений світ, так що

¹⁰⁶ Грушевський М. [Рец.]. Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker... – С.149–150.

¹⁰⁷ Грушевський М. Передмова. – С.11–12.

¹⁰⁸ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.241.

¹⁰⁹ Грушевський М. Передмова. – С.16–16 а.

супроти доохресного світу він являється самостійним “мікрокосмом” в повнім значінню того слова¹¹⁰. Водночас український історик уважав, що саме руйнація примітивного чи «егалітарного колективізму», котрий заступає соціальна диференціація, відіграє роль визначального чинника в еволюції життя громади, себто в переході суспільства від племінної до державної організації: «Нерівність всестороння – економічна, психологічна, соціальна займає місце такої ж всесторонньої егалітарності племінного брацтва, яке виховувалось всіми засобами племінного життя. *Егоїстичний принцип вигоняє солідарність. Індивідуалістичний спосіб думання бере перемогу над колективістичним*»¹¹¹. Більше того, М.Грушевський відзначав «індивідуалістичну природу» самої державної влади, котра підважує, витісняє й, урешті, посідає місце колишніх родоплемінних структур. «З становища концентрації, скріплення й інтенсифікації влади її індивідуалізованне без сумніву більш доцільне. *Індивідуальність може краще об'єднати різнородні елементи влади (релігійні, воєнні, економічні), зв'язати, злити в однім акті своєї волі та використати його енергію якнайповніше*», – зазначав учений¹¹².

З аналогічної перспективи М.Грушевський розглядав навіть знакові історичні епохи, зокрема протиставляв колективізм середньовічної доби крайньому індивідуалізму нового часу. Наприклад, він дотримувався думки, що давньоримська спадщина, передусім

*«індивідуальне право, вироблене класовим устроєм Римської республіки і обгострене до крайности – власности римського громадянина, голови і владики патріархальної родини. Се право, прийняте в основу своєї політики двома великими факторами нового європейського життя – церквою і монархією, розложило і знищило колективістичні форми середньовіччя і стало підвалиною нового соціального, індивідуалістичного строю»*¹¹³.

У відповідному дусі М.Грушевський репрезентував та оцінював тодішню сучасність. Скажімо, у передмові до «Початків громадянства (генетична соціологія)», підписаній 1 травня 1921 р., автор зауважував: «Добу, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції против індивідуалізму і класовости новішого “цівілізованного ладу” та *повороту до колективізму і солідарности*»¹¹⁴. Схожі думки побутували й у доповіді М.Грушевського, присвяченій Українському соціологічному інституту, в якій він наголосив, що «в сей час глибокого соціального перелому більш, ніж коли-небудь, *потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськім пожиттї* і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються»¹¹⁵. М.Сумцов, який прорецензував соціологічну

¹¹⁰ Там само. – С.12.

¹¹¹ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.292.

¹¹² Там само – С.294.

¹¹³ Там само. – С.195.

¹¹⁴ Грушевський М. Передне слово // Там само. – С.4.

¹¹⁵ Доповідь М.С.Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури – загальної й української». – С.204.

студію М.Грушевського за кілька тижнів до своєї смерті (1922 р.), доволі точно схарактеризував ті суперечливі враження, що їх вона збуджувала в українських інтелектуалів, вихованих у душі старих позитивістських традицій:

«Кінець кінцем життя людности виглядає ніби той калейдоскоп. З одного боку, це цікаво, а з другого – тут криється джерело для втоми, бо усі початки і кінці настільки переплутані, що для генезиса в соціології не вистачає ґрунту. Автор схиляється до думки, що в житті панує неустанна конкуренція індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування то одних, то других. Поступ, реакція однаково гинуть в якому-то ритмові без кінця і краю. Може, воно так і є, так і треба, може холодна наука це все затвердить запевне, але цей ритм виходе якимсь безцільним, сліпим, необорним, нудним. Можливо, що він і відповідає питанням суворого наукового досліджу, але не задовольняє питань чужого серця і не піднімає зачинала з загадкової майбутности. В буйних хвилях ритму гине ідея поступу»¹¹⁶.

Згадуваний вище В.Юринець уважав, що ритміка М.Грушевського, хоч і доволі віддалено, споріднена зі знаменитою циклічною теорією О.Шпенглера¹¹⁷. Натомість В.Липинський, який сприймав цю працю зі становища неоромантика й теоретика-консерватора, був більш категоричним в оцінці соціологічної студії М.Грушевського, котру схарактеризував як цінну працю «по зібраному в ній матеріялові і баламутній по зроблених з нього виводах»¹¹⁸.

Так чи інакше, наведені спостереження М.Сумцова відображають ще одну засадничу метаморфозу в тогочасних поглядах М.Грушевського, котрий був незаперечним прихильником стадіальної репрезентації історії, проте поступово схилявся до ідеї ритмічного представлення минувшини. Відтак історик дедалі частіше обстоював думку про чергування й змагання колективного та індивідуального, котра якщо вповні й не підважувала стадіальний поділ минувшини, то, принаймні, доповнювала його, помітно корегувала.

Недаремно у своїх компаративних процедурах М.Грушевський послуговувався вже не тільки засадами стадіальності й емпіризму, а й типології. Тож у його текстах 1920-х рр. поважне місце посідала думка про певний тип розвитку, хоч стадіальне маркування також залишалось доволі популярним інструментом. До того ж типологічний метод, але на іншій стильовій основі, активно вживав у дослідницьких практиках В.Антонович – наставник М.Грушевського, котрий мав солідні наукові зацікавлення на ниві французької антропології й етнології кінця ХІХ ст.

У праці М.Грушевського «Початки громадянства (генетична соціологія)» споглядаємо й низку інших концептів (органіцизм, солідарність, енергія та ін.),

¹¹⁶ Сумцов М. [Рец.]. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень, 1921. – 328 с. // Україна. – 1925. – №3. – С.154.

¹¹⁷ Стенограма дискусії на доповідь акад. В.О.Юринця... – Арк.28.

¹¹⁸ Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С.212 (прим.*).

що їх історик активно вживав у своїх розвідках довоєнної доби. У соціологічній студії 1921 р. автор не тільки переосмислив ці терміни-інструменти, а й прагнув висвітлити їх у контексті змагання/чергування колективного та індивідуального на історичній сцені. Приміром, М.Грушевський наголошував, що «умовою успішного розвитку соціального життя і самозаховання соціальних організмів – народів, націй, являється наростання в даній, черговій соціальній формі, в її диференціації, позитивного змісту форми наступної, їй антогонистичної»¹¹⁹. Крім того, він специфікував й означував відмінні види солідарності, котрі виявляються у суспільності впродовж різних історичних епох. Наприклад, історик зазначав, що виховання «корпоративної і національної солідарности» потребує концентрації «організаційної енергії народу»¹²⁰, пов'язував походження соціальної диференціації й конфліктів інтересів із руйнацією «родово-племінної солідарности»¹²¹ тощо. Відзначимо, що Е.Дюркгайм розглядав солідарність вислідом колективного зв'язку як традиційного (механічна), так і модерного (органічна солідарність) суспільства.

М.Грушевський розмірковував про трансформацію колективних й індивідуальних уявлень і на сторінках «Історії України-Руси», зокрема за часів Хмельниччини: «Без сумніву се велике, ні з чим не зрівняне потрясенне, пережите українським громадянством, викликало велике піднесенне самопочуття – індивідуального і колективного»¹²². М.Кордуба слушно відзначав ту важливу роль, котру відігравало представлення масштабних колективних чи масових явищ у студіях М.Грушевського, зокрема в найголовнішій його праці¹²³.

Водночас М.Грушевський указував і на той злам, що стався у світовідчуженнях й уявленнях «пересічної людини» за часів повстання Б.Хмельницького, котрий відображав метаморфози колективної свідомості. На його думку, «перед „простим чоловіком“ простелилась можливість переходу в ряди „лицарства“, промоції на уряди в міру енергії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, богацтва і виховання»¹²⁴. У подібному дусі М.Грушевський розглядав і трансформації білоруської національної свідомості ХІХ – початку ХХ ст.:

«Поняття Білоруси існувало як поняття географічне, а не національне. Тільки з тим як явилися тенденції перетворити етнографічну статистику Білоруси в динаміку національного життя, народню мову, етнографічні і побутові особливості зробити знаряддям культури вищого порядку – все се набрало значіння національних прикмет, виявів білоруської національності, і в будову її пішли й історичні традиції»¹²⁵.

¹¹⁹ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С.111.

¹²⁰ Там само. – С.188.

¹²¹ Там само. – С.294.

¹²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9, кн.1. – С.6.

¹²³ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». – 1935. – №12] // Український історик. – 1984. – №1/4. – С.41.

¹²⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.9, кн.2. – С.1508.

¹²⁵ Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження... – С.8.

Певна річ, соціологізація історії актуалізувала й низку інших дослідницьких пропозицій, які не міг оминати цей визначний український інтелектуал, передусім культурознавчі та етнологічні, пов'язані зі студіюванням духовної й матеріальної культури народу/нації. Видається, що саме в руслі цих наукових інтенцій постав самотутній субпроект М.Грушевського – «Історія української літератури», задум якої визрівав ще на початку 1900-х рр. Імовірно, що ця праця виникла як своєрідне доповнення до великого тексту – «Історії України-Руси». Загалом історію письменства М.Грушевський уявляв як минувшину «української красної словесності», точніше «всякої словесної творчості»¹²⁶ з перспективи творення колективних уявлень, зокрема соціального розвою. Зауважимо, що його соціологічні інтенції поділяла, а можливо й підживлювала донька – Катерина, котра у своїх працях запропонувала соціологічний підхід для висвітлення й тлумачення українського героїчного епосу¹²⁷. Зрештою, означення «історії літератури», висунуте М.Грушевським, кардинально розширювало потенційні пласти джерельного матеріалу, котрий залучався для всебічного відтворення й осягнення еволюційного процесу на соціологічній підоснові. Недаремно низка рецензентів одноставно звернула увагу на вживання «соціологічного методу» в «Історії української літератури» М.Грушевського. Скажімо, В.Перетц відзначав, що в «новій праці *підставою для розуміння літературної еволюції являється еволюція соціальних взаємовідносин*, але на тлі їх головним об'єктом уваги історика стало художнє слово в його розвитку»¹²⁸. Подібну думку обстоював і М.Марковський, який стверджував, що у «працях М.С.Грушевського завжди є той *соціологічний підхід, який тільки і являється єдиним можливим методом, щоб правдиво висвітлити літературні явища*»¹²⁹. Натомість В.Дорошенко в коротенькій бібліографічній замітці назвав приклади вживання «соціологічного методу» щодо визначення хронологічної належності пам'яток словесної творчості, особливо в першому томі «Історії української літератури» М.Грушевського, своєрідними «*ересями*» посеред численних влучних спостережень і тлумачень¹³⁰.

Таким чином, первісний проект великого тексту М.Грушевського не тільки суттєво розростався, а й потребував істотної, навіть докорінної переробки самої конструкції, закладеної ще в душі класичного універсалізму другої половини ХІХ ст. Однак соціологізація історії за версією паризької наукової школи підштовхувала автора «Історії України-Руси» не до стиснення й ущільнення тексту, а навпаки – до його розширення, позаяк передбачала студіювання нових сегментів і навіть цілих площин минувшини. Відтак етнологічна

¹²⁶ *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т.1. – К., 1993. – С.44–45.

¹²⁷ *[Грушевська К.]*. Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ в. // Українські народні думи. – Т.1 корпусу: тексти №1–13 і вступ К.Грушевської. [К.], 1927. – С.ХІІІ–ССХХ; *Її ж.* Деякі питання про народні думи // Українські народні думи. – Т.2 корпусу: тексти №14–33 і передмова К.Грушевської. – Х.; К., 1931. – С.ВІІ–XXX.

¹²⁸ *Перетц В.* [Рец.]. Грушевський М. Історія української літератури. – Київ – Львів, 1923. – Ч.1, т.1. – 360 с.; Т.2. – 231 с.; Т.3. – 159 с. // Україна. – 1925. – №4. – С.159.

¹²⁹ *Марковський М.* [Рец.]. Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1925. – Т.4. – 666, 14 с. // Там само. – 1926. – №1. – С.145.

¹³⁰ *Дорошенко В.* [Рец.]. Грушевський М. Історія української літератури. – Київ – Львів, 1923. – Т.1. – 360 с.; Т.2. – 231 с.; Т.3. – 295 с. // Діло (Львів). – 1923, 17 листопада. – №183. – С.7.

й культурознавча пропозиції нав'язували М.Грушевському дослідницькі практики, скеровані на широке опрацювання нових фактографічних зрізів минувшини, себто вели до «обростання» первісної конструкції новими, доповнюючими зрізами. Згадаємо, скажімо, студію В.Вундта з його порівняльними інтенціями на ниві «словесної творчості» чи праці з первісної культури Л.Леві-Брюля, котрі іманентно тяжіли до компаративного й типологічного інструментарію, проте зберігали традиції докладного фактологічного опису культурних та соціальних явищ, процесів, подій. Практичне переведення таких настанов до «Історії України-Руси», тим паче з обсягу козацької доби, від якої відклалося та збереглося значно більше джерел, порівняно з попередніми періодами, спричинилося до того, що М.Грушевський, за словами О.Пріцака, «птопає в матеріалі»¹³¹. Утім, подібні проблеми побутували й у десяти томнику В.Вундта, в якому авторські концепти немовби розмивалися величезною масою фактографічного матеріалу. Із цієї перспективи постає своєрідна аналогія між багатотомниками М.Грушевського та В.Вундта. Дехто з критиків українського фахівця навіть іронізував щодо «Історії України-Руси» як його «улюбленої безконечної» праці¹³². Водночас сучасні автори дотримуються думки, що в наукових практиках М.Грушевського дослідник-історик все ж таки домінує над ученим-соціологом¹³³.

Тож упродовж 1920-х рр. М.Грушевський дедалі більше перетворювався з «критичного» позитивіста з іншими стильовими включеннями на своєрідний тип соціологізуючого історика-емпірика. Більше того, соціологічні «експерименти» підштовхували вченого до суттєвого розширення предметної області історичних студій із національної та соціальної царин до культурознавчої й етнологічної сфер української минувшини. Видається, що М.Грушевський у 1920-х рр. більш розважливо та критично, а подеколи навіть скептично ставився до стадіального й органічного представлення історичного процесу, котре вважав умовним і в багатьох випадках конвенціональним. Але еволюційний канон і надалі посідав поважне місце у його концептуалізації, хоч він дедалі більше відходив від однолінійної репрезентації світу історії й поступово наближався до багатолінійного представлення суспільного розвитку (чергування та змагання колективного й індивідуального, визнання різних типів мислення, примітивного, або «шрелогічного», і сучасного, відхід від європоцентричного бачення світу тощо).

Помітних трансформацій зазнали й дослідницькі стратегії М.Грушевського. Приміром, соціальний дискурс історика сягнув такого масштабу, що змагався, а іноді жорстко конфліктував із національним дискурсом, який доти був домінуючим у його історичному письмі. Причому трансформація соціального дискурсу розгорталася переважно за рахунок репрезентації «колективних уявлень» на ниві словесної творчості й духовної культури, якими оперував М.Грушевський. Такий підхід різко контрастував із тотальним економічним детермінізмом та апологією класового підходу з його суцільною редукцією

¹³¹ *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С.27.

¹³² *Річицький А. [Пісоцький А.]* Як Грушевський «виправляє» Енгельса. – С.183.

¹³³ *Масненко В.* Історичні концепції М.С.Грушевського... – С.116.

багатоманітності минувшини до вульгарно-універсальної більшовицько-марксистської схеми, що неминуче мало спричинити ідеологічну конфронтацію на обширах тодішньої української соціогуманітаристики.

Зрештою, автор опинився у своєрідному «зачарованому колі», позаяк уведення нових доповнюючих культурознавчих та етнологічних площин на ниві соціологізації минувшини («Початки громадянства (генетична соціологія)», «Історія української літератури») нав'язувало опрацювання величезних фактологічних масивів. Це перевершувало фізичні можливості одного вченого навіть із такою фантастичною працездатністю, як у М.Грушевського. Тим паче, що він, хоч і спирався на своїх учнів та співробітників у царині джерелознавчої й архівної евристики, проте мав особисто інтерпретувати зібраний матеріал і проводити концептуальний синтез. На превеликий жаль, зла «гра долі» обірвала дослідницькі практики М.Грушевського в найцікавіший момент, оскільки наступні томи з обсягу монументального проекту «Історії України-Руси», вочевидь, змусили б його по-новому реагувати на культурні й інтелектуальні виклики доби, зокрема на ниві соціологізації української минувшини.

The article lightens up the sociologization of the past in the research practices of M.Hrushevs'kyi. Examines the influences of Paris sociological school (É.Durkheim, L.Lévy-Bruhl) and images of "psychology of nations" of W.Wundt and his articles of interwar period. Author analyzes the transformations of research instruments of M.Hrushevs'kyi in the context of history sociologization.

Keywords: *Hrushevs'kyi, sociologization of history, Paris sociological school, "psychology of nations".*

